

تاریخ و جغرافی

دین مقدس اسلام در محیطی طلوع کرد، که مردم آن بواسطه دوری از ملل متمدن و دنیای پیشرفته، در گرداب جهل و نادانی غوطه‌ور بودند. در تمام شبه جزیره عربستان تعداد باسوادها یعنی کسانی که قدرت نوشتن و خواندن داشتند شاید از انگشتان دست تجاوز نمی‌کرد. علاوه بر این بملت فقدان تعالیم آسمانی و قوانین الهی ملت عرب دچار اوهام و خرافات و شرک و بت پرستی عجیبی بودند، و خود این موضوعات نیز موجب شده که آن عصر را «عهد جاهلیت» و مردم آن را «عرب جاهلی» بنامند.

ولی با طلوع خورشید جهان‌نساب اسلام و نزول قرآن، جید و برهبری و راهنمایی قائد عظیم‌الشان مسلمانان حضرت محمد (صلی‌الله‌علیه‌وآله) شعاع تمدنی نوین سراسر عربستان را روشن ساخت و دیری نپایید که ملل راقیه و متمدن آن روز راه و رسم تمدن و علوم و فنون را از آنها آموختند و نوازش زندگی مادی و معنوی خویش را بوسیله تعالیم آنان ترمیم و اصلاح کردند.

پیدایش علم تاریخ در میان مسلمین

عرب جاهلی علاقه‌سزای بتاریخ و ادبیات داشت. حتی بطوریکه مینویسند آنها داستان جنگ‌های شکست‌آور رستم و اسفندیار و افسانه‌های کهن ایران را با خود به عربستان می‌بردند و با آب و تاب فراوان برای یکدیگر بازگو می‌کردند البته روح سلحشوری و جنگجویی عرب جاهلی که پیوسته با هم در کشمکش و تاخت و تاز و زد و خورد بودند ایجاب می‌کرد که از این قبیل داستانها و مطالب تاریخی مطلع باشند و از شنیدن آن لذت برند.

بعلاوه خود ملت عرب سرگذشتهای جالب و جنگها، ایام و مراسم و ماجراهای رزمی و بزمی بسیاری داشتند که در دوره سال میان قبائل آنها روی می‌داد یا برگزار میشد؛ مانند جنگهای طولانی و موسمی و وقایع ادبی شاعران و خطبای آنها در داخل عربستان یا خارج از شبه جزیره که عموماً مطالب حساس و جالب تاریخی را تشکیل میداد.

در عین حال آنچه مسلم است، پیش از اسلام بر اثر بیسوادی عرب جاهلی این وقایع

تاریخی تدوین نگردید و جمع آوری نشد ، فقط عرب آنرا سینه بسینه می گردانید ، و با قدرت حافظه نیرومند خود که بدان ممتاز بودند حفظ می کردند ، ولی پس از ظهور اسلام چیزی نگذشت که مسلمانان با اتکاء بوقایع تاریخی قرآن که قسه ت مهمی از کتاب آسمانی ماست تشکیل میدهد و روی ثروت علمی سرشاری که اسلام و قرآن برای مسلمین آورده بود ، بفکر نوشتن و جمع آوری تاریخ خود و دیگران افتادند .

چنانکه می بینیم قرآن مجید داستان جنگ ایران و روم را بطور سر بسته در سوره روم یاد آور میشود ، از اصحاب کعبه سخن میگوید ، از اصحاب انطاکیه و سیه نفری که برای تبلیغ دین خدا با آن شهر رفتند یاد میکند ، باصراحت هر چه تمامتر واقعه اصحاب فیل و هجوم سپاه حبشه بشهر مکه بمنظور تخریب خانه خدا را شرح می دهد ، همچنین سرگذشت پیغمبران گذشته و امنهای پیشین ، و ماجرای سلاطین جبار ، بیدادگران و مردمان نیک و خیر اندیش دوران را برای مسلمانان بازگویی کند و درباره بعضی حوادث دوره بیست و سه ساله نبوت رسول اکرم مانند : جنگ بدر واحد ، و خندق و فتح مکه و مناقبتین و یهود و نصارا و غیرهم باجمال و تفصیل سخن میگوید ، این داستانها و حوادث ، با در نظر گرفتن اینکه قرآن ، تنها کتاب آسمانی است که از دست تحریف و تطاول ایام سالم مانده ، یک سلسله واقعیات تاریخی است که شرح و تفصیل آن بوسیله شخص آورنده آن حضرت محمد بن عبدالله (ص) و ائمه اطهار (ع) بیان شده است .

مسلمانان نیز به پیروی از قرآن و ناعاد اعظم اسلام و ائمه دین بجمع آوری و ثبت و ضبط تاریخ همت گماشتند و چنان در این راه جدیت و دقت و امانت بکار بردند که یک واقعه تاریخی بسیار کوچک و حتی بی اهمیت را با سلسله سند و ذکر یک یک راویان آن ، در آثار خود ثبت مینمودند در نتیجه امر و ز تواریخ اسلامی غنی ترین و جامعترین تاریخ جهان است .

جرجی زیدان نویسنده دانشمند مسیحی مینویسد : وقتی مسلمانان شروع بجمع آوری و تفسیر قرآن و احادیث پیغمبر کردند ، نیازمند به تحقیق اماکنی شدند که آیات قرآنی در آن نازل گردیده یا احادیث پیغمبر در آن محل گفته شده . از این رونخست سیره پیغمبر یا تاریخ حیات آنحضرت را جمع آوری کردند که شامل تمام موضوعات دیگر بود .

وقتی مسلمانان شروع بکشور گشائی و جمع آوری مالیات ممالک پهناور خود نمودند ، ناگزیر شدند که به شهرها و کشورها آمد و رفت کنند و به بینند آیا بوسیله جنگ فتح شده یا اینکه مردم آنجا صلح کردند یا تسلیم شدند ، از اینرو نیازمند به تحقیق این قسمتها و تدوین وقایع فتوحات خود گشتند (۱) .

لازم بذکر است که مسلمانان بهمین نسبت که درصد تدوین تاریخ برآمدند، در جغرافیا نیز نبوغ خود را ظاهر ساختند بطوریکه در شماره دوم سال ششم نوشتیم غالب جغرافی دانهای مامور خین زبر دستی بوده اند که کتب تاریخی آنها از منابع مهم تاریخی اسلام است. یکی از اینان مسعودی است که در آن شماره شرح اجمالی شعاع اطلاعات او را در تاریخ و جغرافیا نگاشتیم؛ گوستاولوبون فرانسوی در کتاب «تمدن اسلام و عرب» میگوید: (هسیوگاترهر) مینویسد: بیانات جالب توجه این مورخ در مسائل غامضه حقیقتاً ما را بحیرت میاندازد و چنین معلوم میشود که او علاوه بر اینکه بتمام کتب تاریخی عرب احاطه تام داشته از کتابهای تاریخی روم و یونان و نیز از تاریخ قدیم و جدید تمام اقوام شرقی کاملاً مطلع بوده است» (۱) یکی دیگر از مورخین مشهور اسلام (ابن خلدون) است که دانشمندان مغرب زمین مقدمه تاریخ او را که جداگانه چاپ شده و معروف به «مقدمه ابن خلدون» است، خزانهای از علوم ادبی، تاریخی، سیاسی، جغرافیائی، اجتماعی و فلسفی میدانند، و منبع بزرگی برای بیداری ملل اروپا در راه تاریخ نویسی و تحقیق و بررسی علوم دیگر بشمار آورده اند.

تقدم شیعه در تاریخ نویسی

در اینجا نیز مانند دیگر علوم اسلامی این بحث هست که نخستین مبتکر تاریخ و جغرافیا در میان مسلمین شیعه بوده است. مطابق نوشته علامه فقید سید حسن صدر در «تأسیس الشیعة لعلوم الاسلام» سیوطی دانشمند بزرگ اهل تسنن (عروة بن زبیر) متوفی بسال ۹۴ هجری را که از فقهای اهل تسنن بوده نخستین کسی میدانند که بفکر نوشتن و جمع آوری مطالب تاریخی افتاد. ولی مسلماً این اشتباه است و بشهادت تاریخ مبتکر تاریخ و جغرافی نیز شیعه بوده است. زیراعبیدالله بن ابی رافع کاتب امیر مؤمنان علی (ع) در زمان خود آنحضرت یعنی در حدود سال ۳۹ هجری دو کتاب در تاریخ نوشته است، نخست کتاب وقایع امیرالؤمنین (ع) و دیگر کتابی مشتمل بر اسامی کسانی که در جنگهای آنحضرت حضور یافتند. بعد از وی محمد بن اسحق متوفی بسال ۵۱ هجری که بگفته حاج خلیفه و در کشف الظنون، پیشوای سیره نویسان و طبق نوشته ابن حجر عسقلانی و دیگران شیعه بوده است، کتابی راجع بجنکهای پیغمبر بنام «مغازی رسول الله» (ص) نوشت. بعد از اینان جابر بن یزید جعفی شاگرد حضرت باقر (ع) در گذشته سال ۱۱۸ هجری؛ کتبی باین اسامی: کتاب صفین، کتاب نهران، کتاب مقتل امیرالمؤمنین علیه السلام، کتاب مقتل الحسین نوشت بعد از او ابان بن عثمان، شاگرد حضرت صادق متوفی بسال ۱۴۰ بگفته نجاشی کتابی بزرگ و نیکو در تاریخ نوشته است.

در همین تاریخ ابو مخنف لوط بن یحیی شاگرد دیگر حضرت صادق (ع) سرآمد مورخین اولیه اسلامی کتابهای بسیاری درباره جنگهای پیغمبر و علی (ع) و فتوحات اسلامی و وقایع بزرگ تاریخ نوشت، بطوریکه قسمت عمده تاریخ بزرگ طبری و ابن اثیر، آثار ابو مخنف است قسمت زیادی

از کتب بوم‌مخفف در فهرست شیخ و ابن ندیم و رجال نجاشی آمده است بعد از بوم‌مخفف ابراهیم بن محمد مدنی و نصر بن مزاحم که هر دو نیز از شاگردان حضرت صادق بودند کتا بها در تاریخ و سیر نوشتند. بعد از اینان بزرگترین تاریخ نویس اسلام و تشیع یعنی هشام بن محمد بن سائب کلبی متوفی بسال ۲۰۵ که او نیز از شاگردان بزازنده حضرت صادق (ع) بود، در تمام رشته‌های تاریخی کتاب نوشت، نجاشی و ابن ندیم و شیخ طوسی در فهرست کتب او را ثبت کرده‌اند و بخوبی می‌رساند که وی در آن عصر تا چه حد احاطه به تاریخ عرب و اسلام و ممالک و مفتوحه مسلمین، و اصناف مردم و اوضاع و احوال آنان و اقسام حیوانات اهلی و اماکن و نقاط مشهور و گمنام داشته که در باره هر یک اثری بجای گذاشته است. و در همین تاریخ نیز «واقعی» مورخ مشهور متوفی بسال ۲۰۷ تاریخ مشهور خود و سایر کتب دیگر را که در کتب فهرست آمده است نوشت و او نیز بگفته ابن ندیم و دیگران از دانشمندان شیعه بوده است چنانکه کتا بهای او نیز گواهِ روشنی است.

تکامل تاریخ نویسی در اسلام

بطور کلی سیر تاریخ و جغرافی مانند دیگر علوم و فنون رفته رفته تکامل پیدا کرد؛ روز نخست تاریخ جنبه خاصی داشته، فی‌المثل راجع به جنگها، یا تاریخ حیات پیغمبر، یا علی (ع) یا خلفا همچنین درباره ایام عرب، قبائل عرب، تجارت عرب و غیره بحث می‌کرد ولی در قرن سوم هجری یعنی در زمان هشام کلبی و واقعی جنبه عمومی بخود گرفت.

از این تاریخ ببعدهن تاریخ نویسی و جغرافی در اهل تسنن رواج کامل یافت؛ و آنرا تجزیه کرده گاهی بنام طبقات و زمانی باسم شرح زندگانی افراد یا سرگذشت ملتها کتا بها بوجود آوردند مانند طبقات شعرا؛ طبقات مفسرین؛ طبقات نحویین؛ طبقات رجال؛ طبقات رواة و هکذا... معروفترین تاریخ عمومی اهل تسنن طبقات محمد بن سعد، تاریخ طبری. تاریخ یعقوبی تاریخ ابن کثیر؛ تاریخ ابن خلدون؛ آغانی ابوالفرج اصفهانی، تاریخ ابن اثیر، تاریخ ابن عساکر، تاریخ مقریزی است.

ولی شیعه از قرون سوم و چهارم نظر باینکه حکومت و سرنوشت مسلمانان غالباً در دست مخالفین آنها بود، و ققه و حدیث و احکام شیعه و آثار اهل بیت پیغمبر (ع) در معرض فنا و زوال بود توجه خود را بیشتر باین قسمت معطوف نمودند، از این رو کتب تاریخی شیعه بیشتر جنبه خصوصی یعنی تاریخ حیات پیغمبر و ائمه اطهار و رجال حدیث دارد، در عین حال جای تردید نیست که در این علوم شیعه حق تقدم دارد، و مایه اولیه تواریخ اهل تسنن تراوشات فکر و نتایج زحمات مورخین و سیره نویسان شیعه بوده است.

بهر صورت مسلمانان از راه تاریخ نویسی خدمت بزرگی بسایر علوم و فنون اسلامی نمودند چه اگر تاریخ نبود امروز مساؤ در نبودیم علوم و فنون اسلامی را سیر کنیم و درباره آنها و تطوراتی که پیدا کرده است بحث نمائیم و در رشته‌های مختلف آن بررسی و تحقیق کنیم، ضمناً یادآور میشویم که مانوئیل مسلمین در تاریخ و جغرافی، مبدء مطالعات و جهانگردی و جهان‌نگشائی ملل اروپا و بیگانگان اسلام است، و در حقیقت آنچه باعث بیداری و معرفی آنها شد؛ زحمات گذشتگان ما بود.